

**Сергей Степанович Васильев-Борогонской олобун кэпсээнэ, айар үлэтэ.
Кини-аймах сэрии төлөнүн тобо тардыбыта, айылжа уот төлөнүнэн уһуурбута, “Ытык Ильмень” баллада.**

**Анисимова Марина Филипповна,
саха тылын уонна литературатын учуутала,
Е. Д. Кычкин аатынан Матта орто оскуолата. Мэнэ Ханалас улууһа
педстаж – 23
категория - I**

Уруок: Саха литературата

Кылааһа: 11

Уруок тиибэ: Сана тиэмэни барыы.

Уруок көрүнэ: Сананы үөрэтии, урут ылбыт билиини таба туттуу.

Үлэ кизбэ: Уопсай үлэ, тус бэйэ үлэтэ.

Уруок тэрилэ: Литература кинигэтэ, Сахалыы быһаарыылаах тылдыт, презентация.

Уруок сыала: «Улуу Ильмень кыргыһыга кыланыытын, айылжалыын ытыырын» көрдөрүү.

Иитэр соруга: Төрөөбүт айылжаны харыстааһын; Айылжалыын тэннэ олоруу өйдөбүлүн инэринии; Аҕа Дойду Улуу сэриитигэр кыттыыны ылбыт, сэрии толоонугар олохторун толук уурбут саха саллааттарын үйэтитии; «Ийэ Дойду иннигэр ытык иэс төлөбүрэ», Төрөөбүт дойдуга таптал күүһүн көрдөрүү, «Хорсун быһыыны оноруу», «Аҕа Дойду», «Ийэ Дойду» диэн өйдөбүллэри билии;

Сайыннарар соруга: Уругу таһынан эбии матырыйаалынан үөрэнээччи билиитин ханатыы, бэйэтэ санаатын сааһылаан кэпсиирин ситиһии, кинигэни, тылдыты кытта сатаан үлэлииргэ үөрэтии.

Ситиһиллэр түмүктэрэ: Үлэ сыалын-соругун ситиһэр ньымалары уонна усулуобуйалары кэтээн көрөр, инникитин туттарга үөрүйэхтэнэр. Дьону кытта бииргэ алтыһан үөрэнэр, үлэлиир ньыманы баһылыыр (биирдиилээн, бөлөбүнэн). Санаатын сааһылаан санарарга үөрэнэр, учууталы кытта тэннэ сатаан үлэлииргэ үөрүйэхтэнэр.

№	Уруок түһүмэҕэ	Уруок сыала	Учуутал дьайыыта	Үөрэнээччи дьайыыта, тийиэхтээх түмүгэ	Ситиһиллэр түмүк (үөрэх дэгиттэр дьайыылара)
1	Тэрээһин	Турукка киллэрии.	Үтүө күнүнэн оҕолор! Бүгүҥнү уруокпут таһаарыылаах, үтүө түмүктэрдээх буоларын туһугар бэйэ-бэйэбитигэр сылаас мичээр бэлэхтэһиэххэиҥ.	Үтүө күнүнэн!	Оҕолор уруокка бэлэмнэнэллэр. Тэтэрээккэ күндүбүлү бэлиэтэни.

Уруок сыалын-соруугун туруораа хын	Уруок сыалын үерэнээччи бэйэтэ өйдөөн таһаарарын ситиһии.	<p>Оскуоланы бүтэрээччи «киһи уонна сир, киһи уонна айылҕа» диэн тиэмэлэрдээх айымньылары хайаан да ааһыан наада. Олоххо уонна литератураҕа хайдах көстөллөрүй? Эйэ уонна сэрии кыһалҕатын кэнниттэн киһи уонна айылҕа кыһалҕата – аныгы үйэ биир саамай сүрүн кыһалҕата буолар.</p> <p>Экология туһунан кэпсэтиһии хас биирдии литература уруогар, онтон да атын уруоктарга, хайаан да киирэрэ наадалаах диибит, айымньынан айылҕабытын харыстыырга, бэйэбит экология өтгүнэн ордук билиилээх, сайдыылаах, олохпут тутулугар киллэрэр ыччаттар буола үүнэн тахсыахтаахпыт. Айылҕаны кытта диалог - 19 үйэттэн улуу нуучча литературатыгар киирбит бүтүүн Аан дойду киһитин бүтүн кыһалҕата, проблемата, буолар. Улуу Пушкинтан саҕалаан Тургеневка, Тютчевка о.д.а. көрөбүт. Саха литературатыгар Өксөкүлээх Өлөксөй үгүс айымньыларын да ылан көрүөбүн... Онтон да атын суруйааччыларбыт экология - тыын боппурус буоларын суруйбуттара –диэн учуутал кирири тылтан саҕалыыр.</p>	<p>Оҕолор учууталы болҕойон истэллэр, сүрүнүн тэтэрээккэ бэлиэтэнэллэр.</p>	Истэр информацияларыттан наадалааһын көрдөөн, тута буларга үерэнии. Билэр-көрөр дьоһуру сайыннарыы.
		<p>Онон, биһиги бүгүнгү уруокпутугар туох сыалы - соругу туруоруохпутуй? – диэн ыйытык туруорар.</p>	Сергей Борогонский «Улуу Ильмень» айымньытыгар айылҕа уонна киһи бэйэ-бэйэлэригэр дьайсыылара диэн хоруйдуулар.	Оҕолор бэйэлэрэ уруок сыалын таһаарарга үерүйэхтэнэллэр.
		<p>Сөп, Сергей Борогонский «Улуу Ильмень» айымньытыгар киһи-аймах сэрии төлөнүн тоҕо тардан айылҕаны аймаабытын, айылҕа, Ильмень күөл тоҕо уот төлөнүнэн уһуурбутун ааһыахпыт, көрүөхпүт, ырытыахпыт, түмүк</p>	Үерэнээччи тэтэрээтигэр уруок сыалын сурунар.	Истибитти, билбитти сааһылаан суруйарга үерэнии.

			оностуохпут. Тэтэрээккэ сүрүнүн бэлиэтэнэн иһэр туһунан санатар.		
2	Саҥа тиэмэни барыы	1 слайд. С. Борогонскай олобун кэпсээнэ, айар үлэтэ. Эбии туһанарга, чинчийэргэ матырыйаалы билиһиннэри.	Сергей Степанович Васильев доруобуйата мөлтөх буолан сэриигэ сылдыбатабын ыстатыйаттан ааҕан билэбит. Ол эрэри ытык иһин толоро журналист быһыытынан фронт инники кирбиитигэр бара сылдыбытын туһунан кэпсэтиспиппит, саха саллааттарын көрсөн дойдularын сонунун иһитиннэрбитэ, посылка илдьибитэ. Тыната мөлтөх буолан, хаана баран өлө сыспыта – слайдаҕа көрдөрөн кэпсиир.	Үөрэнээччи презентацияттан слайданы көрөр, учууталы истэр, сүрүнүн бэлиэтэнэр.	Болжомтолоох буоларга үөрүйэхтэни, элбэхтэн сүрүнүн буларга үөрэни.
3	Саҥа тиэмэни барыы, айымньы ис хоһоонун илдьирит иһи.	«Улуу Ильмень» балладаны ааҕан, истэн, ырытан, түмүк онорон ис хоһоонун били.	Ис хоһоонунан ыйдарар тыллары, этиилэри, с. 8-9 учуутал булан ааҕан биэрэр: -ханлык оҕом суоҕуй? -хаһыны истэбин, кутум-сүрүм тардыһар, сэрэйэр. -кэриэс тыл кимиэхэ ананар, алгыс тыл кимиэхэ ананар? -сүрэх-быар ыйытынан бардым... -бардым 3 былыты үрдүнэн, -бардым хайалары, өрүстэри, тайҕалары, сыһылары үрдүнэн... -кэллим кырыктыыйбыт Ильмень күөлгэ.	Үөрэнээччи болжойон истэр, кинигэттэн сирдэтэн көрөр, иһигэр тэннэ аахсар.	Айымньыны өйдөөн ааҕарга уонна истэргэ үөрэни, кинигэни кытта үлэлииргэ үөрүйэхтэни. Айымньыны кылгастык, табыгастаахтык биэрэри сатааһын.
4	Урокка көбүлээһин	Айымньыны ойуулаан көрөргө үөрэти.	Баллада дьоруойа кимий? – ыйытык туруорар. Саха кинитэ сүрэҕин ыйытынан 3 былыты үрдүнэн, үрдүк хайалары, элбэх өрүстэри, киэн тайҕалары, килэмэн сыһылары унуордаан көтөн тийэн кэлэр кырыктыыйбыт Ильмень күөлгэ. Автор айылҕаны хойуйуутун көрүн. Кинигэттэн булун.	Кырдыҕас ийэ, эбэтэр аҕа, эбэтэр дойду патриота – диэн сөптөөх эппиэти биэрэллэр. Айылҕа киэн, мунутуур киэн тайҕалаах, үтүмэн элбэх сыһылардаах-хонуулардаах, уулаах-хаардаах, кини – модун. – айымньыттан булан ааҕаллар.	Учууталы кытта тэннэ үлэлиир сатабылы сайыннары.

			<p>Айылҕа модунун автор айымньы саҕаланытыгар күүскэ көрдөрдө, сөп, маладьыастар.</p> <p>Тоҕо Ильмень күөл кыырыктыйбыт астардаабы? Автор биһиэхэ тыыннаабымсытан көрдөрөр. Кими ойуулаан көрөбүтү? – ыйытык туруорар.</p>	<p>Кыырыктыйбыт астардаах, олоҕу көрбүт-билбит, ыар санааҕа куустарбыт кырдыаҕас киһини көрөбүт. Ильмень күөл – кырдыаҕас киһи – диэн хоруйдуулар. Кинигэни туһаналлар.</p>	<p>Харахха ойуулаан көрөр дьобур сайдыыта.</p> <p>Айымньыны көнүлүк ылынар буолуу, ис туругу этэргэ үөрэни.</p>
5	Эбии тас билиини тургутуу	Эбии билиини туһанан, толкуйдаан айымньыны ырытарга үөрэтии.	<p>Сөп. Кырдыаҕас Ильменнэ саха киһитэ сүрэҕин таайыытынан көтөн тийдэ.</p> <p>Тоҕо 3 былыты үрдүнэн айаннаата? – ыйытык туруорар.</p>	<p>Туох барыта үһүстээх диэн баар - остуоруйаҕа, олоххо. Үс кут. Өлбүттээххэ 3 күн. Ураты суолталаах сыыппара – диэн төрүт итэҕэл үөрэҕиттэн билиилэрин үллэстэллэр.</p>	Төрүт култуураны кытта уругу ситимнири ситиһии.
		<p>Оннук. Сахаларга 3 уонна 9 ураты суолталаах сыыппаралар буолаллар. Бу харысхал бэлиэтэ буолар. Биһиги куппут үс-Ийэ-кут (материнская душа), Буор-кут (душа земли), Салгын-кут (душа воздуха). Онон, саха күүстээх санаатынан, айылҕатын көмөтүнэн, айылҕаттан көрдөһөн 3 кутун чөлүгэр түһэрэн көтөр кыахтанар. Айылҕата суох 3 куппут чөл буолбат. Ону өйдүөхтээхпит. Бу айымньы төрүт итэҕэли кытта ыкса сибээстээх. Итэҕэл айылҕаттан тахсар. Айылҕаны өйдүүр эрэ буоллахпытына чөл куттаах буолуохпут, олохпутугар барыны бары кыайыахпыт – эбии билиини учуутал чингэтэн биэрэр.</p>	<p>Үөрэнээччи урут барбыты саныыр, билиитин чингэтэр.</p>		

6	Толкуйд аан ырытыы.		<p>Ис хоһоонунан ыйдарар тыллар, этиилэр, с.9-10, учуутал кылгастык билиһиннэрэр:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Дорообо, Ильмень -Дорообо, Новгород -кэллим... -ийэм, аҕам долгуйуутунан -сайылык эбэм ахтылҕанынан -хомурах хаардаах, дьүкээбил дойдутуттан -хайа дойдутуттан, көмүс дойдуттан -хаар кырсын алдыаппакка тыаны хайа тыыраар хатан дьонноох дойдуттан -сүүстэ тимирбит -сүүстэ силбэммит -сүүстэ суругун сүтэрбит -өлөн баран тиллибит -кырдыаҕас саха норуотуттан -хоту дойдуттан – диир автор. <p>Көрүн эрэ, хайдахтаах курдук күүстээх тылларый? Бу аҕыйах строканан саха омук бүтүн историятын кэпсиир, ол онон ааҕааччы киэн туттар. Биһигини туохха ыныралларый бу тыллар? – диэн ыйытык туруорар.</p>	<p>Хохуйууга дойдутун таптыыра ойууланар. Хаар да кырсын алдыаппакка сыыдам хайыһарынан сылдыар, бултуур омук – саха - айылҕатын харыстыыра уонна таптыыра көстөр уонна биһигини онно ыныраар. Саха киһитэ айылҕаа харыстабыллаах сыһыаннаабын көрдөрөр. Төрөөбүт дойдунаан киэн туттуу. Төрөөбүт дойдубут күүһүн, кыабын көрөбүт, сөҕөбүт. Төрөөбүт дойду историятын билэргэ, салҕыы үөрэтэргэ угуйар – диэн үөрэнээччи толкуйдаан хоруйдуур.</p>	<p>Айымньыны кытта үлэлииргэ үөрүйэхтэнии. Айымньыны кылгастык, табыгастаахтык биэрэри сатааһын. Текстэн сүрүнүн буларга үөрэнии. Учууталы кытта тэнгэ үлэлиир сатабылы сайыннарыы.. Айылҕаны харыстыырга үөрэнии.</p>
			<p>Дьэ, уонна тоҕо нуучча сиригэр, туох сыаллаах көтөн тийдэ? - диэн ыйытыкка эппиэттиир курдук салҕыы ис хоһоонун билсирбит. Айымньыны ааҕарга соруудахтыыр.</p>	<p>Балладаны үөрэнээччи салҕыы бэйэтэ өйдөөн ааҕар.</p>	<p>Тус үлэбэ үөрүйэхтэнии.</p>
7	Физ. минутка	Эт-сиин хамсанытын онорон уруокка үлэлиир туругу күүһүрдүү.	Учуутал кылаас спортивной секторын кылаас иннигэр тахсарыгар көрдөһөр.	Спортивной сектор зарядкалар, үөрэнээччилэр үтүктэллэр.	Дорубуйаны көрүнүүгэ үөрүйэхтээһин.
8	Бөлөбүнэн үлэ.	Эбии матырыйаалы	Ытык Ильмень, Улуу Ильмень туһунан тугу билэбитий? Карточкаттан булан	Карточканан үлэ: «Ильмень күөл аата эрэ күөл, улахан байҕал эбит.	Бөлөбүнэн үлэлиир сатабылы ингэрии.

	Карточка нан үлэ.	кытта билсиги	ааҕабыт. Биир үөрэнээччигэ биэрэр.	Кини уһуна 45, туората 35 км, диригэ 9.7 м (урут 30 м тийэр эбит). Бу күөлгэ 50-ча өрүс түһэр, оттон киниттэн Волхов өрүс эрэ тахсар эбит. Онон харах көрөрүгэр уйаара-кэйээрэ биллибэт улуу күөл. Сорох суруйууларга Словенское море диэн ааттыыллар эбит» – үөрэнээччи ааҕарын атыттар болҕойон истэллэр. Наадалааҕы тэтэрээккэ бэлиэтэнэллэр.	
		Историк учуонай Д. Д. Петров туһунан эбии билэргэ оҕолору интэриэһиргэти и. Ситимнээх матырыйааллар ы буларга үөрэтии.	Саха сириттэн Аҕа дойду Улуу сэриитигэр 62.509 киһи кыттыыны ылбыта, онтон 26.129 киһи кыргыһы толоонугар өлбүттэр уонна сураҕа суох сүппүттэр, 22.767 буйун төрөөбүт дойдуларыгар эргиллибиттэр. 13 тыһынчаттан тахса киһи дьылҕата бу күнгэ диэри биллибэт. Салҕыы иккис карточканы биэрэр.	Карточканы үлэ: «Ильмень күөлгэ кыргыһы төһө да Аҕа дойду сэриитин историятыгар улахан кыргыһыларга кирибэтэр, сахаларга биир саамай улахан, ыар өйдөбүлү хаалларбыт, саамай элбэх сүтүгү таһаарбыт ураты миэстэбэ турар кырыктаах кыргыһы этэ. Ильменнээҕи кыргыһы туһунан матырыйааллары хомуйууга, дьон билиитигэр таһаарыыга, онно кыттыбыт дьон аатын үйэтитиигэ историк учуонай Дмитрий Дмитриевич Петров улахан өңөлөөбүн ахтан ааһар тоҕоостоох» - үөрэнээччи ааҕар.	Уруок матырыйаалыттан сиэттэрэн атын матырыйаалы билэ- көрө сатыырга үөрүйэхтээһин. Текскэ болҕомтону сүрүн тылга уураарга үөрэтии.
9	Толкуйга түһэри	Айымньы дьорууйун, быһылааны сыаналыырга үөрэтии.	Байҕалга холоонноох улуу күөлтэн соҕотох Волхов өрүс эрэ тахсара айымньыга эмиэ ахтыллар. Ильмени хоһуйар тылларыттан болҕойобут: -Дорообо -адаархай долгуннаах -араллааннаах кэмнэргэр харах дириг	Карточкатын Ильмень күөлгэ сэрии туһунан билсэн баран Ильмень күөлү икки өттүттэн көрөбүт. Саха алааһыттан биир дойдулаахпын ирдэһэ тийбит киһиэхэ – Ильмень күөл адаархай долгуннарыттан, бастатан туран,	Айымньыны кылгастык, табыгастаахтык биэрэри сатааһын. Толкуйдуур дьоһуру сайыннарыы,

		<p>Төрөөбүт айылбаа тыынар тыыннаахха курдук сыһаннаһы баар буолуохтаабын өйдөтүү.</p>	<p>уутугар чачайбыттаах эбиккин -булгуруйбут уһун кылыстардаах эбиккин -улуу дьон көмүс унуоҕа оппуоха буолбут буордардаах, хаан кырдаллардаах эбиккин – диэн айымньыттар учуутал ааҕар. Сэри аймалҕана улуу күөлү хайдах дьылҕалаабыт? Онно ким буруйдаабыт? – диэн ыйытык туруорар.</p>	<p>дьаахханабын. Адаархай долгунун анныгар саха онтон атын омук эр бэттэрин, саллааттарын уктубут буруйдаах диэн көрөбүт. Онтон кэлэр иккис строка тута буруйдаабы булар. Ким кинини харабын уутугар чачатта? Манньык улуу байҕалы? – диэн үөрэнээччи өйдөөн ыйытык туруорар. Атыттар кыттыһаллар, эппиэттиллэр: Киһи, киһи сэриини тэрийдэ. Онон, улуу күөлү ыар дьылҕалаабыт киһи-аймах сэриитэ буолар.</p>	<p>ырыналаан ырытарга үөрүйэхтэни. Хонтуруоллуур уонна сыаналыыр буоларга үөрүйэхтэни.</p>
			<p>Күөл эмиэ сэрииттэ тэнэ кылыстанар, уутун, кытылын көрбүт, кини дьылҕатын өйдөөбүт эрэ киһи хараастар хартыыната буолар – хааннаах уу, буор өлүк оппуоха... Адаархай долгуннарын анныгар уктубут кини буруйа буолбатах. Кини этиэн баҕарбыт: Киһи, өйдөн! Тохтоо! Сиргиндойдугун алдьатан бүт! Оччотугар сэриигин мин уотунан көрсүөм, аймалҕаннын хаанынан алҕыам, Айылбаа киһи-аймах сэриитигэр, урусхалыгар, алдьатытыгар өлүүнэн, баһаарынан, уу халаанынан о.д.а. киһи олоҕор кутталлаах дьайыларынан эппиэттиир эбит. Маны бары өйдүөхтээхпит – учуутал оҕолору ситэрэр. Ильмень күөл кыланыта бу буолар диэн өйдөтөр. Оттон билигин биһиги хайахтаахпытый? Хас биирдии киһи сыһатын көннөрөн айылбаа хайдах сыһаннаһахтаахпытый? – диэн ыйытык туруорар.</p>	<p>Тыынар тыыннаахха курдук сыһаннаһахтаахпыт. Айылбаа – биһиги сорҕобут буолар. Айылбаны алдьаты, кылыны-сүөлүн, көтөрүн мээһэ өлөрүү барыта эппиэттээх буолар эбит – диэн хоруйдуулар. Ильмень күөл холобуругар көрдүбүт – дииллэр.</p>	<p>Өйдүүргэ уонна сөптөөх түмүгү таһаарарга үөрэни.</p>
	<p>Билигин олоҕу кытта</p>	<p>Биһиги билигин төрөөбүт айылбаабытыгар харыстабыллаах сыһанна хаан, туохтан,</p>	<p>Экология дьыэбиттэн, тэлгэхэбиттэн саҕаланар.</p>	<p>Билини – көрүүнү сааһыланарга</p>	

		ситимнииргэ үерэтии	кимтэн, тугу гынан үерэнэбитий, экология хантан, тухтан сааланарый? – ыйытык туруорар.	Бинигини оскуолажа уруоктарбыт үерэтэллэр. Эбии дьарыктар. Экологтар хамсааһынарыгар кыттыыны ылан ыкса ситимнэһэн элбэҕи билэбит. Төрүт өбүгэ үерэҕэ үерэтэр – хоруйдуулар.	үерэнии.
			Сөп. Экология хас биирдии киниттэн бэйэтиттэн сааланыхтаах. Кини ис санаатыттан, - диэн оҕолор эппиэттэрин бигэргэтэр.	Үерэнээччилэр истэллэр.	
10	Текси кытта үлэ	Кинигэни кытта үлэлииргэ, айымныыны ырытарга үерэтии. Түмүгү таһаарарга үерэтии.	Новгород куоракка киирэн туран айымныы дьоруойа Новгород былыргытын, уруккутун ойуулаан ахтар. Онно хас биирдии ахтыллар история кэрэһитэ айылҕа кэстүүтүн кытта алтыһар – диэн кылгастык билиһиннэрэр. Холобурдары текстэн булан этэргэ сорудахтыыр.	-Швед, немец сэриитигэр өстөөх знамята күлгэ тэпсиллэр – сэрии буолар, айылҕа уотунан көрсөр, күл буолар. -Наполеон сэриитэ толооннорго самнарыллыбыта, үрүн күннэ кылыстара кылбаннаспыта – кырдык, Наполеон сэриитигэр улуу Арасыыйа айылҕата, күнэ-ыйа, чысхааннаах кыһынны тымныыта быһаабыта. -Державин мрамора сибэкки ойуулаах суоллаах – үтүнү саҕар дьонно айылҕа, Новгород, үтүнэн төлөөбүт, сибэккинэн аатын симээбит. -Рахманинов музыката кынаттаах – кынаты киһиэхэ үрдүкү Айыылар эрэ биэрэллэр. -Некрасов дьин олоҕу көрдөрбүт поэзията бүтүн историяны көрөрөр. - Есенин лириката сибэкки симэхтээх, сииктээх киэһэ чаранна дуораччы аабыллар – сиик, ардах – бу быһан. Дуораччы	Бөлөбүнэн үлэлиир сатабылы инэрии. Текси кытта үлэлииргэ, айымныыттан сүрүнүн буларга үерэнии. Анаалыстыырга үерэнии. Ситимнээх толкуйу сайыннарыы. Тэннээн көрүүгэ үерэнии.

				– ол аата үйэлэргэ умуллубаттык аабыллар – диэн үөрэнээччилэр текстэн булан ааҕан биэрэллэр.
		Салҕыы балладаҕа Аҕа Дойду улуу сэриитин кэмигэр сир Ийэ айылҕа араас өгүнэн кытыаста умайара, хара буруонан сабарданара кэпсэнэр. Айылҕа кимнээххэ көмөлөспүтүй? - ыйытык туруорар.		Партизаннарга, хара тыатын быһыыгар саһыаран сыппыта. Партизан кутаата кытыаста умайарынан Сэбиэскэй сэриитэ улаатан, кыабыран, күүһүрэн иһэрин көрдөрөр – такси кытта үлэлииллэр.
		Оттон өстөөҕү айылҕа ханнык көстүүтүгэр холообута? – ыйытык туруорар.		Суол сүннүгэр туруу. Түүн күлүгэр холообута – текстэн булан эспиэттииллэр.
		Кыһыл Аармыйа сэриитин күүһүн ханнык омуктарынан көрдөрдө? – ыйытык туруорар.		Нуучча, саха, эбээн, татар, бурят, чуваш – текстэн булан эспиэттииллэр.
		Кинилэр күүстэрин, кыахтарын айылҕа ханнык көстүүлэринэн хохуйда? – салҕыы ис хоһоонунан ыйытык туруорар.		Кыыдаанна кыһаллыбат, буурҕаҕа ымыттыбат, сүүрүккэ тимирбэт, долгунна охсуллубат, чабылҕаны чабылҕанынан дапсыспытара – диир, - диэн текстэн булаллар.
		Кырдыҕас Улуу Ильменнэ бумбаҕа түбэхэн кыайыыны ынырар хаһыылар тыал-буурҕа буолбута диэн автор тэннэн көрөр. Кинилэр хаһыылар төрөөбүт дойдуларыгар, аар тайҕаларыгар уот, тыас буолан сир-дойду уотунан уһуурбута - диир. Поэт саллааттар өлүүлэрин айылҕа өлүүтүгэр тэнниир. Текстэн буларга сорудахтыыр.		Уотунан уһуурбута - диир. Ол аата биир өттүттэн айылҕа сэриини утаран уоту ыытар. Иккиһинэн, айылҕа уокка былдьанан өлөрүн курдук, Ийэ дойдуларын көмүскүүр саллааттар өлүүлэрэ айылҕа өлбүтүгэр тэннэхэр – оҕолор хоруйдуулар.
		Кыайыыга чугаһаан саллааттар кыдыйсыыларын автор айылҕа модун күүстэрин кытта тэнниир. Өрүстэр сүүрүктэрэ көмөлөһөллөр, куталаах күөллэр туораталлар. Манан автор тугу этэрий? – ыйытык туруорар.		Сэриини утарбыт Кыһыл Аармыйа саллааттара, сэриини тохото сатыыр баҕалара айылҕа санаатын кытта сөпсөһөллөр, тэннэр. Ол иһин айылҕа кинилэргэ көмөлөһөр курдук суруллубут – диэн

				санааларын үллэстэллэр.
		Кыайыы иһин олохторун толук уурбут саллааттар Новгород куорат, Ильмень күөл сыһыыларын толорбуттар диир. Ол кини – бырааттара, убайдара. Текстэн буллубут. Салгыы ырытабыт. Тоҕо автор саха саллаатын тула куруук айылҕатын чугас тутарый? – ыйытык туруорар.		Ойуур ахсын быстыбыттар. Кинилэр Улуу Лена буоруттан эттэммиттэрэ. Улуу Лена уутугар кииллийбиттэрэ. Улуу Лена салгынын эҕирийбиттэрэ. Ийэ дойдуларын сүрүн ингэриммиттэрэ – диир, - диэн текстэн булаллар. Саха – айылҕа оҕолообут оҕото, кини сорҕото, кини айыыта буолар. Дойду сорҕото буолаллар диир. Манна айылҕа оҕолорун аһынан ытыыр, айманар курдук – диэн ис санааларын этэллэр.
		Саллааттар өлөн да баран айылҕа сорҕото буолбуттар. Бу тыллары бигэргэтэр строкалары буларга сорудахтыыр.		Сири кытта сир буолбуттар. Ууну кытта уу буолбуттар. Салгыны кытта салгын буолбуттар. Сыралы кытта сырал буолбуттар. Сибэкки, сирэм күөх, чыычаах, куйаас, музыка, дьирэйи буолбуттар диир – текстэн булан ааҕан биэрэллэр.
		Баллада дьоруойа саллааттарга, Улуу Ильмень күөлгэ сүгүрүйэр – бигэргэтэр. Кини хайаата? – ыйытык туруорар		Сибэкки дьөрбөтүн бырахта. Улуу Дьоруой хараҕын уутун таммахтара сүгүрүйүүнү көрдөрөллөр, буйуттары чизэстииллэр – хоруйдуулар.
		Сөп. Манна Улуу Ильмень күөлгэ сүгүрүйүүнэн сэрии ыарын боруостуубут. Айылҕабытыттан көрдөһөбүт. Айылҕа уонна киһи проблемата сытыытык көстөр. Эйэ уонна сэрии кыһалҕыта чаҕылхайдык ойууланар. Бэйиэт Улуу Ильмени манньк хоһуйан түмүктүүр - күөл солко оттордоох, үскэм отоннордоох, дьэрэкээн		Хоһооммунан манна венек быраҕан, Үйэлээх памятник туруоран! - диэн тылларынан түмүктэннэ диэн кинигэттэн ааҕаллар Ол аата Сэрии, Ильмень трагедията – үйэлэргэ умнуллубат улуу сэрии буолар. Дьон-сэргэ

			киистэлэрдээх, кэрэ сибэккилэрдээх диир. Манан автор кэс тыла бүтэр. Улуу күөлү түмүгэр хохуйбут хартыынатыттан көрдөххө, Улуу күөл сэриинити бырастыы гыммыт, буруйун ала гыммыт диибит. Ол кини үөрбүт, набылйбыт тас кестүүтүгэр кестөр. Айылҕа киһи-аймаҕы куруук ылынар, киниэхэ утары эрэ барыахха наада, утарылаһан буолбатах... – диэн учуутал айымньыны салҕыы ырытар. Айымньы ханнык тылларынан түмүктэннэ? - ыйытык туруорар.	сэрии куһаҕанын билэ, өйдүү сырыттын, умнубатын диэн өлбүт, хаппыт отунан-маһынан венук онорон быраҕар. «Тыыннаахха» «өлбүт» устар. Чырылас тыастаах, чабылхай уулаах Улуу күөлгэ уста сылдыар хаппыт венук киһи-аймахха сэрии аймалҕанын саната, сэрэтэ, өйдөтө сылдыар – түмүк онороллор.	
11	Бэйэ билиити н хангатыы.	Тылдытынан үлэлииргэ үөрэтии. Үлэ атын көрүнэр түргэнник көһөргө үөрэтии.	«Ийэ Дойду иннигэр ытык иэс төлөбүрэ», «хорсун быһыыны оноруу», «Аҕа Дойду», «Ийэ Дойду» диэн өйдөбүллэри хайдах өйдөөтүгүт? «Ытык иэс» - тылдыкка булабыт - тылдыты кытта үлэлииргэ соруудахтыыр. Билиини кэмнэ ытык иэһи толоруу диэн тугуй? Хорсун быһыыны онорор дьоннор бааллар дуо? - тус санааларын истэргэ ыйытык туруорар.	«Булгуччу хайаан да толорулуохтаах ытык иэс. Аҕа Дойдуну көмүскээһин хас биридди гражданин ытык иэһинэн буолар» диэн Афанасьев П.С. Саха тылын быһаарыылаах тылдытыгар сурулла сылдыар – диэн булаллар. Хорсун киһи хорсун быһыыны онорор. Тылдыкка даҕаны быһаарыллыбытын курдук, Ийэ дойду төрөөбүт дойду диэн курдук. Аҕа дойду төрөөбүт дойду диэн курдук, ол эрэри ийэ дойду диэннээбэр туттулууута кыараҕас, ордук дойду көмүскэлин уонна күүһүн-уоһун хангатыы туһунан этэргэ туттуллар. Ол иһин Аҕа дойду Улуу сэриитэ диибит – оһолор хоруйдууллар.	Аахпыт, истибит матырыйаалтан наадалааһын буларга үөрэтии.
12	Дьыэбэ үлэни биэри	Билиигэ көбүлээһин	Аҕа дойду Улуу сэриитигэр кыттыыны ылбыт биир дойдулааххыт эбэтэр аймаххыт туһунан иһитиннэриитэ суругунан	Үөрэнээччилэр тэтэрээттэригэр соруудаҕы бэлиэтэнэллэр.	Чинчийэр үлэбэ үөрүйэхтээһин.

			бэлэмнээн кэлии, хайа дойдуга төрөөбүтүн, дойдугун аатын-суолун, историятын хайаан да билэн үлэбэ киллэри.	
19	Хомуур түмүктээ һин	Уруогу түмүктээһин уонна түмүгүн таһаары.	Улуу Ильмень кыргыһыга кыланытын, айылбалыын ытырын айымныга толору көрдүбүт. Киһи-аймах айылбатын харыстаан олоруохтаах. Сэри, өлөрүү-өһөрүү айылбаттан иэстэбиллээх буоларын умнуо суохтаах. Айылбалыын алтыһан олоодоһуна чөл куттаах буолар. Төрүт итэбэли үөрэтэргэ, тутуһарга, айылбаны харыстырга бу айымны толору үөрэтэр – диэн учуутал тылларынан түмүктэнэр. Көхтөөх кыттыны ылбыт үөрэнээччилэргэ сыана туруорар. Быраһаайдаһы.	

Карточкалар

<p>Карточканан үлэ: Старай Русса куорат Москва уонна Ленинград икки ардыгар турар буолан, Аҕа дойду сэриитигэр улахан байыаннай-стратегическай суолталааҕа. Фашистар бу куорат нөҥүө Москваҕа кэлин өттүтэн киирэр былааннаахтара, оттон Ленинграды төгүрүктээһиннэ олус табыгастаах түһүлгэ этэ. Онон бу куорат Аҕа дойду сэриитигэр кырата суох оруолу толорбута. 1941 с. атырдьах ыйын 9 күнүгэр немецтэр Старай Руссаны ыланнар, 950 күннээх оккупация саҕаламмыта. Онтон 1943 сыл олунньу 18 күнүгэр босхоломмота.</p>	<p>Карточканан үлэ: Олунньу 23 күнэ – саха норуотугар ураты хомолтолоох, харах уулаах күн. 1943 сыллаахха бу күннэ саха ньургун буйуттара Ильмень күөл алдьархайдаах кыргыһытыгар үгүстэрэ суорума суолламмыттара. Устуоруйаҕа суруллубутунан “якутские стрелки” диэн ааттанар 19-с хайыһар туспа биригээдэтигэр 597 саха баара. Биригээдэ сыалынан өстөөбү үлтүрүтэн Шимск туһаайытынан суолу арыйы буолбута. Ону толорор туһуттан 19-с уонна 3-с хайыһар биригээдэлэрэ Ильмень күөлү унуордаан Борисов, Улахан Ужин, Улахан Воронов, Балагиж дэриэбинэлэри ылан Кырдыаҕас Руссаҕа кимэн киирэн айан суолун быһыахтаахтара. Онон олунньу 23 күнүгэр кимэн кири саҕаланар.</p>
---	--

<p>Карточканан үлэ: Буойуттар толору сэптэрин-сэбиргэллэрин, масхалаттарын кэтэн хайыһарынан Ильмень күөлү туоруурга туруналлар. 19-с биригээдэ 30 км. ааһан баран атын чаастары кытта сибээһин сүтэрэр. Сарсыарда сырдыыта 2-с батальон сэрииниттэрэ <u>Ретлэ</u> дэриэбинэбэ кимэн кириини саҕалыыллар. 1-кы уонна 3-с батальон улахан анарын дыно биэрэккэ тийбэккэ эрэ өстөөх күүстээх уотун анныгар түбэхэллэр. Күн иккис анарыгар 2-с уонна 3-с батальоннар <u>Горка</u> уонна Конечек диэн дэриэбинэлэри кимэн киирэн ылаллар. Ол кэнниттэн өстөөх уотун анныгар сытар 1-кы уонна 3-с батальоннары быыһаары Устрек дэриэбинэбэ кимиини саҕалыыллар. Күн бүтүүтэ ньиэмэстэр резерваларын аҕаланнар күүстээх утары охсууну онороннор ботуруоннара, бойобуой саппаастара бүппүт биһиги сэриилэрбитин күөл биэрэгэр дылы төптөрү охсубуттара.</p>	<p>Карточканан үлэ: Онон олунньу 23 күнэ бүтүүтүгэр 19-с биригээдэ 30% тийэ дыонно сүтүктэммитэ. Онон түүн буолуута, харананан хаххаланан, күөлү туораан төптөрү бэйэлэрин позицияларыгар чугуйбуттара. Салгыы 19-с биригээдэни Взвада оройуонугар бырахпыттара. Манна эмиэ өстөөх бөбөргөтүнүүлээх позицияларын ылыы туһугар кулун тутар 10 күнүгэр дылы сэриилэһэн сүрдээх элбэх сүтүктэммитэ. Ол иһин биригээдэни сабан баран хаалбыт тобохторун 150-с стрелковой дивизия састаабыгар киллэрбиттэрэ. Бу дивизия салгыы Берлингэ тийэ сэриилэһэн Рейхстагы ылсыбыта.</p>
--	--

Олобун, айар үлэтин кэпсээнэ
(үөрэнээччи тус үлэтигэр - презентациянан)

<p>1907 сыл балаҕан ыйын 25 күнүгэр Бороҕон улуунун (билигин Уус-Алдан) Бастакы Суотту нэһилиэгэр «Бөрө бастаах» диэн сайылык алааска элбэх оҕолоох дыаданы ыалга төрөөбүтэ. (Бастакы Суотту нэһилиэтин «Бөрө бастаах» сайылыгы хаартыскаҕа көрүү, сир-дойду уратытын оҕолорго кэпсээһин, интэриэһи тардыы). 13 саастааҕар 1920 с. оскуолаҕа үөрэнэ киирэр. 1926 с. Дьокуускайга Педтехникумна үөрэнэ киирэр. Техникум комсомольскай ячейкатыгар сэкирэтээрдиир.</p> <p>1930 сыллаахха, бүтэрэн баран, Уус-Алдан улуунун үөрэбин салаатын сэбиэдиссэйинэн ананар. Сири санаттан түнэтиигэ (земпердел) уонна коллективизацияҕа көхтөөх кыттыыны ылбыта. Сотору кэминэн Ойуунускай этиитинэн Саха Сиринээҕи кинигэ кыһатыгар политической-маассабай литература эппиэттиир сэкирэтээрэ буолар.</p> <p>1931 сылтан ССКП чилиэнэ.</p> <p>1932 с. муус устарга Мэнэ Ханалас оройуонун ситэриилээх кэмитиэтин бэрэссэдээтэлинэн аныыллар. 1934 с. Ньурбаҕа, оччотооҕу Мэгдьэк оройуонугар, эмиэ оройуон ситэриилээх кэмитиэтин бэрэссэдээтэлинэн аныыллар. Бу кэмнэ тыа сиригэр оччотооҕу ханна да суох култуура уонна сынньалан пааркатын ыччаты көбүлээн туттарбыта. Бу дойдулар географическай балаһыанньаларын, айылҕаларын уратытын поэт бэлиэтии көрөн үйэлэргэ уос номоҕор киирбит афоризмнары үөскэппитэ, кэлин улуус тумус тыллара буолбуттара: «Мэнэлэр хайа үрдүгэр» (хомуурунньук бэчээттэммитэ), «Күөх Ньурба, кизн Ньурба» (хоһооно Ньурба гимнэ буолбут).</p> <p>1937 с. сайыныгар Дьокуускай Горсоветын исполкомун бэрэссэдээтэлинэн ананар. Икки улахан оройуонна ситиһиилээхтик үлэлээбит Сергей Степановичка өрөспүүбүлүкэ киинин, Дьокуускай куораты, кылгас кэм иһигэр хаалыттан таһаарар соруудах сүктэриллэр. Элбэх үлэни ыытан эрдэбинэ, 1938 с. күһөрү кыһын «Эн үчүгэй үлэбинэн олус аатыран эрэбин, тохтоторго сөп буолла», —</p>

диэбит курдук буолар.

«Ньурбалар дьыалалара» диэн ааттанан партия обкомун бюрота буолар. «Үлэ повинноһын туһанан дьону күһэйэн үлэлэппит» аатырар уонна 1938 с. алтынны 9 күнүнээҕи быһаарытынан Ньурбатааҕы райком сэкиритээрин К. И. Шараборины уонна Дьокуускай куорат сэбиэтин бэрэссэдээтэлин эбээһинэстэриттэн устарга уонна иккиэннэрин партияттан таһаарарга уураахтаабыттара. Ону тэнэ куорат сэбиэтин Пленумун састаабыттан таһаарбыттара, Саха АССР Үрдүкү Сэбиэтин дьокутаатын эбээһинэһин толорорун боппуттара, Саха суруйааччытын холбоһугуттан таһаарыллыахтааҕын туһунан этиллибитэ. Сыл анаара дьэ хаайытыгар олорбута. Бу курдук чаҕылхай күннээх ыраас күнү былыт саба баттаан кэлэн сабырыйарын курдук, ып-ыраас, күп-күөх олохторо харана былыттаах, санныар күннэринэн солбуллубуттары Сергей Борогонская кыһа аҕатын туһунан кинигэтигэр олус үчүгэйдик ахтыбыт. (Васильева-Донская Светлана Сергеевна «Наш отец-поэт Сергей Васильев-Борогонский»).

Ол да буоллар сымыйа буруйдааһынна сөптөөх харданы биэрбитэ. Кини ааһынар дьыалата партия Киин кэммитиэтин хонтуруоллуур хамыһыһыатыгар иккитэ көрүллүбүтэ. Бастакытыгар урукку быһаарыыны оннунан хаалларбыттара. Иккиһигэр эрэ 1939 с. муус устар 1 күнүгэр кинини партия кэжжэтигэр чөлүгэр түһэрбиттэрэ. 1975 сыл ыам ыйын 11 күнүгэр өлбүтэ.

Айар үлэтэ

Суруйааччы кыра эрдэҕинэ Суоттуга элбэх олонхоһут уутуйан үөскээбит сирэ эбит. Поэт бэйэтэ этэринэн, «сүүрбэттэн таһса улахан олонхоһут тэннэ үөскүү сылдыбыт» эбит. Олонхоһут Тиэхэн (Васильев Тихон Иванович) уонна Наара Суох (Охлопков Петр Аммосович) ордук аатырбыттар, кинилэри сэргэ Күндээр (Львов Михаил), Бүччүкүнэ (Татаринев Николай Яковлевич), Быыкаайык (Васильев Василий Гаврильевич), Тирээп (Васильев Устин Саввич) о. д. а. бааллара.

Техникумна үөрэнэ сылдьан Сата Баһылайап, Борогонец диэн ааттарынан ырыалары уонна хоһооннору «Кыым», «Хотугу ыччат», «Эдэр бассабыык» хаһыаттарга таһаартарар. Бастакы улахан айымньыта «Арамаан артыала» поэма 1929—1930 сылларга «Кыһыл ыллык» сурунаалга уонна «Эдэр бассабыык» хаһыакка бэчээттэммитэ. Ол кэнниттэн «Сэттэ туруйа» диэн поэманы, элбэх хоһооннору суруйталаабыта өрөспүүбүлүкэ хаһыаттарыгар, кэлин «Мэнэлэр хайа үрдүгэр» (1935) диэн бастакы хомуурунньугар бэчээттэммиттэрэ.

Сергей Степанович Васильев-Борогонская - олонхоһут, поэт, публицист. Олонхолоро: «Эрчимэн Бэргэн», «Үөлэн Хардааччы», «Күн Эрили»

Кинигэлэрэ

Талыллыбыт айымньылар. — Т. 1—2. — Дьокуускай, 1966—67.

Нуучч. тылбааһа — Северные поэмы. — М.—Якутск, 1953.

Священный Ильмень. — Дьокуускай, 1968.

Талыллыбыт айымньылар: Хоһооннор, поэмалар. — Дьокуускай: Кинигэ кыһата, 1948. — 108 с.

Мэнэлэр хайа үрдүгэр: Хоһооннор. — Дьокуускай: Кинигэ кыһата, 1935. — 73 с.

Ньурба биэрэгэр: Хоһооннор. — Дьокуускай: Кинигэ кыһата, 1939. — 60 с.

Айхал: Поэма. — Дьокуускай: Кинигэ кыһата, 1943. — 64 с.

Андаҕар: Хоһооннор. — Дьокуускай: Кинигэ кыһата, 1943. — 40 с.

Ленскэй абатыйыта: Поэма. — Дьокуускай: Кинигэ кыһата, 1943. — 59 с.

Бухатыырдар: Хоһооннор. — Дьокуускай: Кинигэ кыһата, 1944. — 68 с.